

מהתעלמות לקדמת הבמה: השיח הרשמי בנושא השואה ברוסיה הפוסט-סובייטית

ירון גמבורג

מבוא

ב-10 במארס 2019 הציג דמיטרי קיסליוב, מנחה תוכנית סיכום השבוע הפופולרית בערוץ הטלוויזיה רוסיה, הערוץ הרשמי של ממשלת רוסיה, כתבה ארוכה על היחסים בין חברת IBM למשטר הנאצי בגרמניה. קיסליוב, אחד העיתונאים המשפיעים ביותר במדינה, הסביר בפרוטרוט כיצד התאגיד האמריקני סיפק טכנולוגיות מידע מתקדמות לגרמניה ובכך סייע במימוש הפתרון הסופי של השאלה היהודית. זו הייתה כתבה מקיפה שהתבססה, כפי שהגיש קיסליוב, על הספר "IBM והשואה" שראה אור ב-2012, פרי עטו של אדווין בלאק, עיתונאי חוקר אמריקני.¹ קיסליוב ציין את תפקידו השלילי בשואה של האפיפיור פיוס ה-12, וסיכם את כתבתו באחת הטענות הקבועות הנשמעות בטלוויזיה הרוסית הממלכתית, שהנאציזם היה תוצאה של כשל מערכתי של הציוויליזציה המערבית הטבוע במהותה. כעבור ימים ספורים גירש ולדימיר סולוביוב, מנחה התוכנית "ערב עם ולדימיר סולוביוב", שמדי ערב דנה בסוגיות מדיניות החוץ והפופולריות שלה אף עולה על זו של קיסליוב, מאולפן השידור את אחד המשתתפים בגלל הערות שפגעו בניצולי השואה ובני משפחתם.²

דברים אלה לא יפתיעו את מי שעוקב באופן שיטתי אחרי התקשורת הרוסית: השואה היא אחד הנושאים השכיחים בערוצי הטלוויזיה הממשלתיים ברוסיה. ולדימיר סולוביוב עוסק בשימור זיכרון השואה ובצורך להילחם באנטישמיות ובניאון-נאציזם באירופה ובעולם, ומבליט בגאווה את מוצאו היהודי. דיונים זהים וטענות דומות נשמעים בתוכניות שיח כגון "60 דקות", "ורמיה פוקאז'ט" (ימים יגידו) בערוץ "פריי" (הראשון), ערוץ ציבורי שבפיקוח הממשלה, ובתוכניות אחרות.

החשיפה הרחבה של סוגיית השואה בערוצי הטלוויזיה הממשלתיים של רוסיה חסרת תקדים בהיסטוריה של רוסיה הפוסט-סובייטית, מדינה בה רק לפני עשרים שנה הייתה המודעות לשואה בה המנומכות באירופה: כמחצית מהמשיבים הרוסים בסקר של הוועד היהודי האמריקני שנערך בשנת 2000 ידעו מהם אושוויץ, דכאו וטרבלינקה,

לעומת 92 אחוז מהנשאלים הגרמנים, 91 אחוז פולנים ו-91 אחוז אוסטרים.³ במדינה שבה הטלוויזיה היא מקור המידע המרכזי לרוב האוכלוסייה, אי-אפשר להפריז בחשיבותה של חשיפה זו. מה שמפתיע יותר הוא שגישת הערוצים הממשלתיים משקפת את הפתיחות החדשה בעמדתה הרשמית של רוסיה לנושא השואה ואת הצורך להילחם בהכחשתה, באנטישמיות ובניאון-נאציזם. בחמש השנים האחרונות השתתף הנשיא ולדימיר פוטין באירועי זיכרון ליום השואה הבין-לאומי, העלה את הנושא בפומבי ותמך בסרט רוסי חדש שהוקדש לשואה. גם הבית העליון של הפרלמנט הרוסי, מועצת הפדרציה, נקט עמדה תקיפה נגד הכחשת השואה, משרד החוץ הרוסי היה בין השוכנינים של החלטות האו"ם בנושא זיכרון השואה והציג תערוכות בנושא השואה, ומשרד התרבות הרוסי יזם ותמך כספית בהפקת סרט שובר קופות בנושא זה.

במאמר זה אנסה להבהיר כיצד התפתחות זו קשורה למדיניותו של הנשיא פוטין בעשרים השנים האחרונות, החל במאמציו להידוק יחסים אישיים וקרובים עם הקהילה היהודית ברוסיה ומחוץ לה וכלה במינוף השואה כאמצעי יעיל של עוצמה רכה ב"מלחמות הזיכרון" של רוסיה נגד אוקראינה והמערב. מושג זה משמש את חוקרי רוסיה ומדינות מזרח אירופה בשנים האחרונות נוכח התנגשות בין נרטיבים חלופיים, ולרוב מנוגדים, על מלחמת העולם השנייה והשלכותיה על עימותים פוליטיים בני זמננו בין המדינות במרחב זה.⁴ נושא השואה חשוב גם בנרטיב על "המלחמה הפטריוטית הגדולה" (כך קרויה מלחמת העולם השנייה ברוסיה) נגד גרמניה הנאצית שהנשיא פוטין רואה בה מרכיב מרכזי בביסוס הלגיטימיות של משטרו. במלחמת הערכים המתפתחת בין רוסיה למערב,⁵ המאבק על זיכרון השואה הוא אחד הערכים שבעזרתם מאתגר הנרטיב הרוסי את המסורת המערבית בחשיפת חוסר העקיבות שבה ואת אי יכולתה להתמודד בהצלחה עם הכחשת השואה ועם תופעות של אנטישמיות, גזענות ורוסופוביה. כמו כן, יידונו הסתירות הפנימיות וחוסר העקיבות בשיח הרוסי הרשמי על השואה.

למרות ההכרה הרשמית של הנשיא הרוסי וכיכרי שלטונו, מאז הפרסטריויקה ועד שנת 2000 לא התקיים ברוסיה דיון משמעותי על השואה. הסיקור התקשורתי של אירועי זיכרון השואה היה מינימלי והדיון הוגבל לקהילת החוקרים והמחנכים.¹⁰ רוב המאמצים להעלאת המודעות לשואה ברוסיה היו פרי יוזמתם של מספר קטן של חוקרים שנתמכו בידי ארגוני הקהילה היהודית. יתרה מזאת, גישת הממשלה בנוגע למאבק באנטישמיות הייתה לא עקיבה, לא מתלהבת ולא יעילה. שני מנהיגי המדינה, גורבצ'וב וילצ'ין, עסקו באירועים דרמטיים במיוחד שכבשו את מלוא תשומת לבם: התפרקות המדינה הסובייטית והכלכלה הסוציאליסטית, ניסיון ההפיכה של שמרני הפוליטיבירו ב-1991, הקמתה של רוסיה העצמאית, רפורמות "טיפול בהלם" כלכליות והעיונות החוקתי האלים בין הנשיא לפרלמנט הרוסי. בעודם עסוקים, שלא לומר המומים מן התמורות והאסונות הרבים שפקדו את ברית המועצות ורוסיה החדשה, לא ניצבה ההתמודדות עם מכחישי השואה ואנטישמיות בראש סדר עדיפויותיהם. גורבצ'וב לא הצליח לעצור את לידתה של אנטישמיות פוסט-סובייטית, שביטויה המאיים ביותר היה ארגון "זיכרון" (Память), ארגון בעל עמדות אולטרא-לאומניות ורדיקליות. בשנותיו של ילצ'ין כנשיא היה תהליך התפשטות של אנטישמיות והופיעו מכחישי שואה רוסים שהושפעו מן המסורת הסובייטית ומהאסכולה המערבית של הכחשת השואה והפיצו את תורתם בעזרת כלי תקשורת, סרטים ובתמיכת נבחרים ודמויות ציבוריות אנטישמיות. בעיתונים אנטישמיים מובהקים, כגון *День* (יום) ו-*Дуэль* (דר'קרב), שהחלו לצאת לאור ברוסיה בתחילת שנות התשעים, הייתה הכחשת השואה אחד הנושאים המועדפים והשכיחים. כתוצאה מכך הביעו הליגה נגד השמצה ומרכז השואה של מוסקבה בשנת 2000 חשש ש"בשנים הקרובות, הכחשת השואה, 'הרוויזיוניזם', תהפוך לאחד הנושאים המרכזיים בפרסומים האנטישמיים והמחקרים הפסיבדור-מדעיים". בהקשר זה, ההערכה של מגמות האנטישמיות ברוסיה הייתה מדאיגה יותר: "הרוויזיוניזם הלאומני קיצוני של היסטוריה רוסית בת זמננו הוא בעיה חמורה הרבה יותר. בתקשורת ההמונים ובאקדמיה אפשר לזהות קו של האשמת היהודים באסונות לאומיים בקנה מידה משמעותי יותר מאשר ניסיונות להכחשת השואה".¹¹ אולם תחזיות קודרות אלה לא התממשו בסופו של דבר.

השיח הרוסי הרשמי בנושא השואה (2000–2014)

ברומה לקודמיו הפגין גם הנשיא פוטין יחס ידידותי לקהילה היהודית ורחה את האנטישמיות, אך בניגוד להם הוא הרחיב באופן משמעותי את המימד הציבורי של מדיניותו ויישם אותה בקנה מידה חסר תקדים בהשוואה לכל ראשי המדינה בהיסטוריה רוסית. מתחילת כהונתו הראשונה בשנת 2000 טיפח פוטין יחסים קרובים עם מנהיגים יהודים והפגין את רצונו לסייע לארגונים יהודיים בעבודתם ברוסיה, בדגש על ארגון חב"ד ונציגו ברוסיה הרב ברל לאזאר.¹² חודשים ספורים אחרי כניסתו לתפקיד הצטרף הנשיא פוטין לקהילה היהודית של מוסקבה בחגיגות החנוכה במרכז הקהילתי החדש של חב"ד, *Марьина Роща* (חורשת מריה) (לצדו של ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו), והאירוע דווח בהרחבה בכלי תקשורת מרכזיים ברוסיה ובעולם. מאז אותו

תחילתו של השיח בנושא השואה ברוסיה (1986–1999)

ההיסטוריה של השואה לא זכתה להכרה רשמית בברית המועצות ואף לא הייתה חלק מהנרטיב הרשמי של המלחמה הפטריוטית הגדולה. לאחר החלטתו של סטאלין להעלים ולהסתיר מידע על רצח המוני של יהודים בידי הנאצים, המונח "שואה" לא היה מוכר בברית המועצות והמילה "שואה" לא נכנסה לשימוש ברוסיה לפני שנות התשעים.⁶ סטאלין הכיר בחשיבות הסולידריות היהודית לנוכח הטרגדיה המתרחשת באירופה, ואישר את הקמת הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי (Еврейский антифашистский комитет) ב-1942, שמטרתו העיקרית הייתה לעודד את הקהילות היהודיות של ברית המועצות וארצות הברית לתמוך בברית המועצות במלחמתה נגד גרמניה הנאצית וללחוץ על ממשלותיהן לפתוח חזית שנייה באירופה נגד גרמניה הנאצית, נוסף על החזית ה"ראשונה" של ברית המועצות נגד גרמניה. לאחר סיום המלחמה איבדו חברי הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי את חינם בעיני סטאלין ופעילותם הוסתרה מעין הציבור. זה אינו מפתיע: הנחת היסוד של הוועד הייתה קיומה של אחווה יהודית חוצת גבולות, מה שעמד בסתירה מוחלטת לאידיאולוגיה הלניניסטית-סטאליניסטית,⁷ ולכן פעילות הארגון קיבלה אישור כל עוד הייתה בה תועלת לאינטרסים של הממשלה הסובייטית.

בתקופת הפרסטריויקה של מיכאיל גורבצ'וב ובמהלך נשיאותו של בוריס ילצ'ין, החל נושא השואה ברוסיה לקבל מודעות מתרחבת, אם כי עדיין מוגבלת, בחברה והתקשורת הרוסית, ואף הכרה חלקית של המדינה. התפתחות זאת התאפשרה, מצד אחד, בזכות מדיניות ה"גלסנוסט" ופתיחת הארכיונים בתקופת הפרסטריויקה, ומצד שני הודות להתגברות על מסורת האנטישמיות הממשלתית בברית המועצות ולנורמליזציה ביחסים עם הקהילה היהודית. מיכאיל גורבצ'וב, אחרון המנהיגים הסובייטים, היה הראשון שבהם שגינה בפומבי את האנטישמיות של המדינה ופתח את שערי ההגירה היהודית מברית המועצות.⁸ בוריס ילצ'ין, נשיאה הראשון של רוסיה, זכה לשבחים מראשי הקהילה היהודית ברוסיה ובעולם על יצירת תנאים נוחים לחיי הקהילה היהודית ברוסיה הדמוקרטית ועל דחיית המורשת האנטישמית של ברית המועצות.⁹

שינוי רדיקלי זה ביחסה של המדינה לאזרחים הסובייטים והרוסים ממוצא יהודי הכשיר את הקרקע לפעילות ארגוני הקהילה היהודית והיסטוריונים עצמאיים להעלאת נושא השואה. המרכז הרוסי למחקר ולחינוך השואה שהוקם כבר ב-1992, שנה אחת אחרי התפרקות ברית המועצות, תרם רבות להעלאת המודעות הציבורית לשואה ברוסיה. בשנת 1998 נטל הנשיא ילצ'ין חלק בטקס הפתיחה של מוזיאון המורשת היהודית והשואה שהוקם במוסקבה, אירוע שציין את ההכרה הרוסית הרשמית בשואה. המוזיאון, הקרוי ברוסיה גם "בית הכנסת של הנצחה", נבנה על גבעת פוקלונאיה בעיר שבה ממוקם "פארק הניצחון" המוקדש למעשי גבורה של הצבא הסובייטי במלחמה הפטריוטית הגדולה. הקרבה הפיזית בין שני האתרים סימלה באופן נבואי משהו את הזיקה בין שני הנרטיבים שיטפחו בתקופת שלטונו של הנשיא פוטין.

שיבחה את הארגונים היהודיים שמגנים את תומכי הנאציזם ונלחמים בניסיונות לטיהור שמם של משתפי פעולה נאציים כברית המועצות לשעבר.¹⁶ השואה הייתה נושא חשוב בתוכנית הביקור הרשמית של פוטין בישראל: נוסף על ביקורו ביד ושם הוא השתתף בטקס חנוכת אנדרטה לזכר קורבנות השואה (תרומת העם הרוסי לישראל) והתייחס לנושא זה בכל פגישותיו ומסיבות העיתונאים שקיים במהלך הביקור. אחד המסרים שעליו חזר הנשיא שוב ושוב היה הסכמתו של נשיא ישראל ליטול חלק בחגיגות המתוכננות של יום הניצחון במלחמה הפטריוטית הגדולה ב־9 במאי 2005, אירוע בעל חשיבות עליונה מבחינת פוטין עצמו, בהקשר הפנימי והבינלאומי גם יחד (לבסוף השתתפו באירוע חמישים ראשי מדינות, כולל נשיא ישראל).¹⁷ במהלך כהונתו הראשונה כנשיא החל פוטין לשלב את סוגיית השואה בשיח הרשמי. בפגישתו עם ראש ממשלת ישראל אריאל שרון בנובמבר 2003, ציין פוטין שהוא תומך בפתיחת התערוכה המיוחדת על השואה במוזיאון המלחמה הפטריוטית הגדולה במוסקבה.¹⁸ הוא התייחס לנושא שוב בפגישתו עם ותיקי המלחמה הפטריוטית הגדולה ימים מספר מאוחר יותר, ודיבר על נחישותה של רוסיה להילחם נגד "ניסיונות רוויזיוניסטיים" לשכתב את ההיסטוריה ולהכחיש את השואה.¹⁹ אותה שנה, 2003, הייתה אבן דרך חשובה כאשר חינוך השואה נכלל בטייטה הרשמית של תוכנית הלימודים בבתי הספר של רוסיה.²⁰ באותן שנים הציע הרב הראשי של רוסיה, ברל לאזאר, להקים מוזיאון להיסטוריה יהודית ומרכז לסובלנות במוסקבה. הרעיון זכה בתמיכת העירייה ובתמיכתו האישית של הנשיא פוטין. במחווה סמלית תרם פוטין את משכורתו החדרשית להקמת המוזיאון והנחה את ראש שירות הביטחון הפדרלי, ניקולאי פאטרושב, להעביר לקרן המוזיאון מסמכים על גורלו של ראוול ולנברג.

הנשיא פוטין משתתף בטקס הפתיחה של אנדרטה לזכר קורבנות השואה בירושלים, 28 באפריל 2005. התמונה באדיבות האתר הרשמי של נשיא רוסיה

אבן דרך נוספת הייתה בשנת 2005, כאשר נושא השואה הוכנס באופן רשמי למדיניות החוץ הרוסית. בחודש נובמבר רוסיה הייתה אחת מנותנות החסות להצעת החלטה של האו"ם לקביעת יום בין־לאומי לזכר השואה, 27 בינואר, יום שחרור מחנה השמדה אושוויץ

אירוע השתתפותו של פוטין באירועי הקהילה היהודית, ופגישותיו עם מנהיגי הקהילה היהודית וסיקורן התקשורת הם עניינים שבשגרה. מאמציו לבנות יחסים חזקים עם הקהילה היהודית נעשו בפומבי והם חלק ממדיניותו העקיבה עד עצם היום הזה.

הנשיא פוטין מבקר ביד ושם, 28 באפריל 2005. התמונה באדיבות האתר הרשמי של נשיא רוסיה

ככל שיחסים אלה הלכו והתהדקו הפגין פוטין נכונות רבה יותר להתעמת בפומבי עם אנטישמיות רוסית. נאומו בינואר 2005 בטקס יום השואה הבינלאומי באושוויץ העיד על נחישותו כאשר אמר כי הוא "חש בושה" נוכח ביטויי האנטישמיות בארצו והתחייב להילחם בתופעה "בכוח החוק ודעת הקהל".¹³ הודעתו באה בתגובה על הגשת עצומה לתובע הראשי של רוסיה שנחתמה, בין היתר, בידי קבוצה של חברי הפרלמנט הרוסי. העצומה דרשה לאסור על פעילותם של כל הארגונים הדתיים והקהילתיים של הקהילה היהודית. כעבור ימים מספר שיגר הגוף הרשמי של ממשלת רוסיה המפקח על הגנת המורשת התרבותית, "השירות הפדרלי של פיקוח יישום החקיקה בתחום כלי התקשורת ושמירת המורשת התרבותית", מכתב אזהרה לעיתון Русь Православная (רוסיה האורתודוקסית), שפרסם את העצומה, בגין הסתה בין־עדתית. במקביל פרסם משרד החוץ הרוסי הודעה רשמית ש"עצומה זו אינה מייצגת את עמדתה הרשמית של רוסיה אשר דוחה הסתה ושנאת זרים, כולל אנטישמיות".¹⁴ יתרה מזאת, בנאומו באושוויץ (2005) הציג הנשיא פוטין לראשונה את תפיסתו בנוגע לשואה בהרחבה. הוא חלק כבוד למיליוני הקורבנות של השואה וכל קורבנות הנאציזם, העלה על נס את "מעשי הגבורה האלמותיים" של צבאות הקואליציה נגד היטלר, הזכיר את 600,000 החיילים הסובייטים שהקריבו את חייהם למען שחרור פולין והדגיש את העובדה שברית המועצות שילמה את המחיר הגבוה ביותר על הניצחון – בחייהם של 27 מיליון אזרחים סובייטים. המסר המרכזי בנאומו היה קריאה לקהילה הבינלאומית לגנות "כל ניסיון לשכתב את ההיסטוריה, לעשות השוואה בין קורבנות לבין מרצחים, בין משחררים לבין כובשים".¹⁵ במהלך ביקורו בישראל, באפריל 2005, חזר הנשיא פוטין על מסרים אלה ובריאיון לערוץ טלוויזיה ישראלי

הנאציים".²² ההודעה הרוסית ציינה גם את זכותה של ישראל להתקיים כמדינה ריבונית לצידה של המדינה הפלסטינית העתידית. משרד החוץ הרוסי פרסם הודעות דומות בדצמבר 2006 בהן גינה החלטה איראנית לארח כנס בין-לאומי של מכחישי השואה,²³ ובספטמבר 2009 גינה שוב את הכחשת השואה של נשיא איראן, אחמדינג'אד.²⁴ ההודעות פורסמו במקביל למשא ומתן בין-לאומי שניהלה איראן על תוכנית הגרעין שלה, ולמרות עמדתה הקרובה יותר של רוסיה לאיראן בהשוואה לעמדתן של ארצות הברית ומדינות אירופה.²⁵ קשה להעריך באיזו מידה ריסנה, אם בכלל, עמדתה של רוסיה בנושא השואה את הרטוריקה האיראנית על ישראל שאופיינה במוטיבים של הכחשת השואה ורצח עם. הבכירים האיראניים שנשאלים על ידי העיתונאים הרוסיים על עמדתה של איראן בנושא השואה, גם עשר שנים אחרי פרסום ההודעות האלה, מעדיפים לשמור על שתיקה במקום לחזור על תפיסותיהם הידועות לשמצה.²⁶

לאחר ההצרכה הפוליטית בין פוטין לדימיטרי מדבדב ב־2008, המשיך האחרון בשיח של קודמו בכל הנוגע לשואה. בפגישתו עם נשיא ישראל, שמעון פרס, באוגוסט 2009, הביעו שני המנהיגים "שאט נפש נוכח ניסיונות להכחיש את התרומה המכרעת של ברית המועצות בניצחון על גרמניה הנאצית ולהטיל ספק [בביצוע] פשע השואה". ההודעה המשותפת של פרס ומדבדב ציינה כי יהודים "נלחמו יחד עם הרוסים ועמים אחרים של ברית המועצות בשורות הצבא האדום, אותו צבא שהיה בעל תפקיד מפתח בהכרעת תוצאות המלחמה, וכי העם הרוסי והעם היהודי נלחמו יחד נגד היטלריוזם וגזענות".²⁷ הודעה זו הוצגה בכלי התקשורת הבין-לאומיים כניצחונה הדיפלומטי של רוסיה ב"מלחמות הזיכרון" שלה על הכרה בתפקידם של ברית המועצות והצבא הסובייטי.²⁸ הנשיא פוטין המשיך בקו זה לאחר שובו לקרמלין, וב־2012, בטקס חנוכת אנדרטת הניצחון בנתניה, הודה לאזרחי ישראל על כך שהם חולקים עם הרוסים את "הזיכרון הקדוש" של מלחמת העולם השנייה ו"יודעים את האמת על המלחמה ומיהם גיבוריה האמיתיים".²⁹

הנשיא פוטין והנשיא פרס בטקס הפתיחה של אנדרטת ניצחון הצבא הסובייטי על גרמניה הנאצית בנתניה, 25.06.2012. באדיבות האתר הרשמי של נשיא רוסיה

בידי הצבא הסובייטי. העמדה הרוסית הרשמית לתמוך בהחלטת האו"ם התבססה על העקרונות שהגדיר הנשיא פוטין בנאומו באושוויץ ובביקורו בישראל. הרוסים סברו שהכחשת השואה היא דוגמה מובהקת לרוויזיוניזם היסטורי של מלחמת העולם השנייה המתבטא גם בהמעטת תרומתה של ברית המועצות לניצחון על גרמניה. המאבק הדיפלומטי והציבורי נגד רוויזיוניזם זה ונגד ניסיונות לטיהור משתפי הפעולה עם הנאצים הוא אחת המטרות המרכזיות במדיניות החוץ הרוסית. על כן הכללת השיח על השואה בעמדה הרוסית הרשמית מבליטה את תרומתה ההיסטורית של רוסיה ומחזקת את תדמיתה ועמדתה המוסרית, מצד אחד, ומאפשרת לה לגייס תמיכה רחבה יותר במאבקה הבלתי פוסק נגד הנרטיבים ההיסטוריים האנטישמיים והאנטי-רוסיים, שהתפשטו ברפובליקות ברית המועצות לשעבר, ובעיקר במדינות הבלטיות ובאוקראינה, מצד שני.

הנרטיבים ההיסטוריים החדשים במדינות אלה נוטים להדגיש את תפקידן של תנועות לאומיות שפעלו נגד הכיבוש הנאצי ונגד הכיבוש הסובייטי במהלך מלחמת העולם השנייה ואחריה. לפי אותם נרטיבים הצבא האדום אינו שונה מהצבא הגרמני. היטלר וסטאלין היו שניהם פושעי מלחמה, ואילו האוכלוסייה האזרחית במדינות הבלטיות ובאוקראינה, יהודים ולא-יהודים, הייתה קורבן למלחמה ולכיבוש שנכפו עליה. הראייה הרוסית של הדברים מנוגדת לחלוטין לתפיסות אלה. עבור הנשיא פוטין, כמו רוב אזרחי רוסיה, הצבא הסובייטי עשה מעשה גבורה בהביסו את גרמניה הנאצית ושחרר את אירופה מ"המגיפה החומה" של הנאציזם. בהקשר לשואה, העמדה הרוסית מתמקדת בשחרור אסירי מחנות הריכוז וההשמדה שהביאו להצלת היהודים ובני קבוצות אתניות אחרות מהכחדה. לפיכך הנצחת ההקרבה של הצבא הסובייטי נחשבת עניין מקודש וכל השוואה בין ברית המועצות לגרמניה הנאצית, על פי הגדרה, אינה רק הכחשת ההיסטוריה אלא מעשה בלתי נסלח של חילול הקודש. השוואות והאשמות מעין אלה מצביעות על הסכנה הגוברת של ניאור-נאציזם, ניאור-פאשיזם והכחשת השואה באוקראינה, במדינות הבלטיות ובמערב בכלל. בטקס הפתיחה של מוזיאון ההיסטוריה היהודית והמרכז לסובלנות במוסקבה, בנובמבר 2012, אמר הנשיא פוטין: "עלינו להבין שכל הניסיונות לשכתב את התרומה של מדינתנו לניצחון הגדול, להכחיש את השואה, פרק מגונה בהיסטוריה שלנו, הם לא רק שקר ציני ונטול עקרונות, אלא התעלמות מלקחי ההיסטוריה שעלולה להוביל שוב לטרagedיה דומה".²¹

נושא השואה הוזכר באופן עקיב בהקשר ליחסים עם המדינות הבלטיות ואוקראינה, שבהן הבעיה חמורה ומדאיגה במיוחד מנקודת מבט רוסית, ואילן הדיפלומטיה הרוסית העלתה את הנושא בהקשר גיאופוליטי נוסף. בדצמבר 2005 פרסם משרד החוץ הרוסי הודעה רשמית שגינתה את התבטאויותיהם של נשיא איראן, מחמוד אחמדינג'אד, ובכירים איראנים נוספים בנושא השואה. בהודעה הודגש כי "הניסיונות לשכתב עובדות היסטוריות ידועות על מלחמת העולם השנייה, כולל אלה שנוגעות לשואה, אינם מקובלים. זאת הסיבה לכך שרוסיה נתנה חסות להחלטת האו"ם שאושרה לאחרונה ואשר קוראת לכל המדינות להיאבק בניסיונות הכחשה של הפשעים

חוסר עקיבות משמעותי יותר היה בין הרטוריקה הרשמית בנושא השואה שיועדה לקהלים זרים ובין האינרציה וחוסר המעש של הממשלה הרוסית בכל הקשור לקידום החינוך לשואה במערכת החינוך הרוסית או במיסוד יום זיכרון השואה בתוך רוסיה. נציגי הארגונים היהודיים ברוסיה דיווחו על פניות רבות לשלטונות המדינה בנושאים אלה, כולן נותרו ללא מענה.³⁷ בשנת 2009 ביקש הקונגרס היהודי האירופי (EJC, European Jewish Congress) מנשיא רוסיה, מדבדב, לקבוע באופן רשמי את ציון יום זיכרון השואה הבינלאומי גם ברוסיה. נשיא EJC הציע אף לשנות את שמו של יום הזיכרון ברוסיה כדי להבליט את תפקידו של הצבא הסובייטי ל"יום הצבא הסובייטי ושחרור אושוויץ".³⁸ בהקשר זה דיבר נשיא הקונגרס היהודי הרוסי על סתירה בעמדה הרשמית של רוסיה שתמכה ארבע שנים קודם לכן בהחלטת האו"ם על יום זיכרון השואה הבינלאומי שנקבע ב-27 בינואר, היינו יום שחרור אושוויץ בידי הצבא הסובייטי, אך טרם הנהיגה את יום זיכרון השואה במדינה.³⁹ גם בשנת 2010 הביעו מנהיגי הקהילה היהודית וחוקרי השואה חוסר שביעות רצון מהרמה הנמוכה של המודעות הציבורית לשואה. אלה גרבו, מייסדת ונשיאת קרן השואה הרוסית, דיברה על בורות הדור הצעיר ברוסיה ואף האשימה את משרד החינוך הרוסי בעיכוב אישור תוכנית הלימודים של השואה בכתי ספר.⁴⁰ ניסיונות להגדיר הכחשת שואה כמעשה פלילי כשלו אף הם לנוכח התנגדותם של המחוקקים הרוסים.

מה היו הסיבות לחוסר המעש של הממשלה הרוסית בקידום החינוך לשואה, בקביעת ציון יום זיכרון לשואה באופן רשמי ובקידום חקיקה שתאסור על הכחשת השואה? הסטטיסטיקה הרשמית של מעשים אנטישמים ברוסיה הראתה ירידה בשנים 2000-2014, וסקרי דעת קהל הצביעו על מגמה חיובית ביחסה של החברה הרוסית אל יהודים. עם זאת, האנטישמיות עודנה מושרשת בתפיסותיהם של הלאומנים הרוסים והאסלאמיסטים הרדיקלים, שנוכחותם בזירה הציבורית ברוסיה עדיין מורגשת.⁴¹ בסקר שנערך בקרב חברי הפרלמנט הרוסי בשנת 2007, הסבירו רובם את התנגדותם לחוק איסור הכחשת השואה באי-רצונם לתת בולטות יתרה לשואה בהשוואה לאסונות הלאומיים של עמים אחרים.⁴² אחד מדובריה המוכרים של האידיאולוגיה הלאומנית, העיתונאי מקסים שבצ'נקו, היה חד-משמעי בשנת 2013: "הבלטת השואה לא נראית לי צעד נכון, אך לדבר גם על השואה וגם על פשעים שנעשו על ידי ממשלות אחרות נראה לי נכון".⁴³

שילובו של שיח השואה בעמדה הרוסית הרשמית נעשה במסגרת מדיניותו של הנשיא פוטין להידוק היחסים עם הקהילה היהודית של רוסיה ורצונו לחזק קשרים עם ישראל ועם ארגונים יהודיים מחוץ לרוסיה. מתחילת הדרך שולב נושא השואה בשיח הרשמי כחלק מהנרטיב המקיף של המלחמה הפטריוטית הגדולה, שהיה בעל חשיבות עליונה הן בזירה הפנימית ברוסיה הן ליעדי מדיניות החוץ שלה. מבחינה זו, ברוסיה הפוסט-סובייטית, כמו ברפובליקות ברית המועצות האחרות, "הגישות הלאומיות לזיכרון השואה אינן מעניקות לו משמעות ייחודית שעולה על אלה של הטרגדיה הלאומית הכוללת... זיכרון השואה אמנם התמסד, אולם רק במסגרת 'המלחמה הפטריוטית הגדולה', המיתוס המייסד של רוסיה החדשה תחת פוטין".⁴⁴

אפשר להבין את השיח הרוסי הרשמי על השואה שהתפתח בין השנים 2000 ו-2014 בהקשר הרחב יותר של הנרטיב הרוסי של מלחמת העולם השנייה. חשיבותו של זיכרון המלחמה הפטריוטית הגדולה לא רק למדיניות החוץ הרוסית אלא בראש וראשונה בתוך רוסיה עצמה, צוינה בידי חוקרים רבים ונותחה בהרחבה. מאז שנת 2000, זיכרון המלחמה הפטריוטית הגדולה הוא "עמוד התווך של זהותה של רוסיה הפוסט-סובייטית".³⁰ לדברי אחד החוקרים של רוסיה, "הגרסה הנקיה של אירועי מלחמת העולם השנייה, אליבא דרוסיה, הפכה למורשת שעליה יש הסכמה רחבה בין המנהיגים למנהיגים. מורשת זו הייתה לאבן הפינה של הנרטיב החיובי של האומה".³¹

לאחר התפרקותה של ברית המועצות ודחיית האידיאולוגיה הקומוניסטית, נותר הניצחון במלחמה הפטריוטית הגדולה האירוע המכונן היחיד בהיסטוריה המודרנית של רוסיה שבכוחו היה לאחד את החברה הרוסית ולצקת תוכן לזהותה הלאומית. פוטין וצוותו "בחרו באירוע בעל מימדים מיתיים, אשר מבליט את אחדותה ולכידותה של המדינה, מעניק לה לגיטימיות ומעמד של מעצמת על".³² אין זה מפתיע שמורשת המלחמה הפטריוטית הגדולה הייתה למרכיב המרכזי במאמציו של פוטין לחזק את הלגיטימיות של שלטונו ותפקידו האישי כ"מגן" העם הרוסי: "באמצעות הפיכת המלחמה לאירוע אישי ומקודש, יצר ולדימיר פוטין מיתוס ופולחן שמאדיר אותו באופן אישי, מאחד את רוסיה [...] ומציג אותה כמנהיג-גיבור לאומי, כלוחם המזוהה עם הגנה על המולדת".³³ זיכרון המלחמה הפטריוטית הגדולה עבר שינויים בהשוואה לנשיאותו של בוריס ילצין. יש הסכמה רחבה בין החוקרים כי באמצעות "אינסטרומנטליזציה מוצלחת של זיכרון המלחמה" תחת שלטונו של הנשיא פוטין,³⁴ פעלה הצמרת הפוליטית הרוסית לקבע בתודעה הציבורית את תפקידה המכריע של המדינה בניצחון על גרמניה הנאצית, תוך כדי דחיית נרטיב הסבל הכפול של העם הרוסי שגרמו לו הן הפולשים הנאצים הן המשטר הקומוניסטי הסובייטי, כפי שהיה נהוג להדגיש בתקופתו של ילצין.³⁵

במקביל למאמצי הנשיא לגבש זהות קולקטיבית סביב הזיכרון הקדוש של המלחמה הפטריוטית הגדולה, החלה הדיפלומטיה הרוסית לקדמו בזירה הבינלאומית כדי להרוף ניסיונות לשכתוב ההיסטוריה ולטיהור שמם של משתפי הפעולה עם הגרמנים, במיוחד במדינות הבלטיות ובאוקראינה. כחלק ממדיניות זו הייתה רוסיה לאחת משושבינות החלטת האו"ם משנת 2005 להפעיל "מאמצים גלובליים לחיסולן המוחלט של גזענות, אפליה גזעית, שנאת זרים ואי-סובלנות". בשנת 2012 הגישה רוסיה טיוטת החלטה ושינתה את כותרתה ל"האדרת הנאציזם: התנגדות למעשים מסוימים המחזקים את הצורות העכשוויות של גזענות, אפליה גזעית, שנאת זרים ואי-סובלנות". המטרה המרכזית של המסמך הייתה להביא לגינוי האדרה פומבית של הנאצים וחברי ואפן אס-אס, כולל ניסיונות להגדיר את "אלה שנלחמו נגד הקואליציה האנטי-היטלריאנית כחברי תנועות השחרור הלאומיות".³⁶ עם זאת השואה לא הוזכרה בטיטה הרוסית, מה שחשף, במידת מה, את העובדה שהשיח שקידם הנשיא טרם הלחל לדרגים הביורוקרטיים.

השוואה ו"מלחמות הזיכרון" של רוסיה עם אוקראינה ועם המערב (2014–2019)

השינוי הפתאומי במדיניות הממשלה בציון יום זיכרון השואה ברוסיה נתגלה לרבים ביום השואה הבין-לאומי בינואר 2015. נשיא הקונגרס היהודי הרוסי וחוקרי השואה דיווחו על תמיכה כספית וארגונית חסרת תקדים שקיבלו מהממשלה לטובת אירועי הזיכרון, אחרי שנים של חוסר התייחסות ופניות להשתתפות הממשלה בטקסי זיכרון השואה שלא נענו.⁴⁵

הטקס המרכזי של יום השואה הבין-לאומי התקיים במוזיאון ההיסטוריה היהודית והמרכז לסובלנות במוסקבה בהשתתפות הנשיא פוטין בתאריך 27 בינואר 2015. בנאומו ציין הנשיא הרוסי את המסרים בשנים הקודמות, שהיו ההכרה הרוסית בשואה, הבלטת תפקידו המכריע של הצבא הסובייטי במלחמת העולם השנייה והדגשת הצורך להילחם בהכחשת השואה, והוסיף מרכיבים חדשים לשיח. ראשית, הוא התייחס פעמים מספר למצב באוקראינה. לאחר שהזכיר את סטפן בנדרה ומשפתי פעולה אחרים עם הנאצים, השווה פוטין "ניאורנאצים, קיצונים ומחבלים" בני זמננו עם הנאצים הגרמני והזהיר את המערב נגד "אמות מידה כפולות ואדישות" ביחס לטרוריה המתחוללת בדונבאס, דהיינו העימות הצבאי בין הממשלה המרכזית באוקראינה לתושבי מזרח המדינה שהכריזו על עצמאותם ונתמכים בידי רוסיה.⁴⁶ שנית, פוטין הזכיר את שבריריותה של הציוויליזציה האירופית וערכיה שהביאו לעליית נאציזם, אידיאולוגיה שהרסה את אירופה הליברלית. הוא גם התריע כי "במקום שמאפשר רעיונות של עליונות גזעית או לאומנית ואשר לועג ומחסל ערכים מסורתיים, הברבריות תחריב ציוויליזציה כהרף עין". שלישית, בציינו את העם הרוסי ש"נשא בעול העיקרי של המלחמה", חלק פוטין כבוד לחיילים סובייטים ממוצא יהודי ולהקרבם. כמו כן הוא שיבח את ארגוני החברה האזרחית וארגונים דתיים ברוסיה על החיפוש אחר אתרי הקבורה של קורבנות השואה והבטיח את תמיכת ממשלתו בפעילותם. לבסוף ציין הנשיא הרוסי בנאומו את המצור על לנינגראד כדוגמה ל"פשעים הנאציים שבוצעו נגד האוכלוסייה האזרחית".⁴⁷

האירועים הדרמטיים באוקראינה והעימות המעמיק בין שתי המדינות, שכלל "מלחמת זיכרון" תעמולתית, השפיעו על שיח השואה של הנשיא פוטין. מהצד הרוסי, "זיכרון מלחמת העולם השנייה גויס להסתה נגד אוקראינה באמצעות השוואה בין הלאומנות האוקראינית לנאציזם הגרמני, שנתפס כהתגלמותו של הרוע המוחלט. 'אנטי-פאשיזם' היה אפוא למרכיב המרכזי של הזהות הלאומית ושל מנוע הגיוס הלאומני ברוסיה של היום".⁴⁸ תפיסתו של פוטין את הניאורנאציזם על צורותיו המודרניות מושתתת על הבנתו את מלחמת העולם השנייה ומשתקפת בפרשנות שהוא נותן לעימות הנוכחי עם אוקראינה ועם המערב. לפי השקפת עולמו, רוסיה הסובייטית הייתה "בצד הנכון" של ההיסטוריה בשנים 1941–1945, כשהיא נלחמה בנאציזם והביסה אותו, וכך גם רוסיה העכשווית שנלחמת בניאורנאציזם, בלאומנות ובקיצוניות. במארכ 2014, ימים ספורים אחרי משאל העם בקרים, בנאומו באסיפה הפדרלית של רוסיה, גינה פוטין הפיכה שלטונית

באוקראינה שאורגנה בידי "ממשיכיו של בנדרה" והבטיח שחצי האי קרים לעולם לא יחזור לידיהם.⁴⁹ ביולי 2014 נפגש הנשיא הרוסי עם מנהיגים יהודים מרוסיה, מישראל וממדינות אחרות, וכמהלך הדיון על מקורות השואה ותופעת הכחשתה רמז לקשר בין זה ובין האירועים באוקראינה.⁵⁰

מאז ועד היום ממשיך הנשיא פוטין להסתמך על מסכת טיעונים זו, כפי שאפשר להיווכח מנאומו ביוני 2019 בטקס חנוכת האנדרטה לגיבורי מחתרות יהודיות במחנות הריכוז הנאציים במלחמת העולם השנייה.⁵¹ שיח השואה הפך לחלק בלתי נפרד של נרטיב המלחמה הפטריטיית הגדולה ומסייע לפוטין לקעקע את תדמיתה של הממשלה האוקראינית ושל מדינות המערב התומכות באוקראינה. מאז 2014 "תיאורה של אוקראינה כמונהגת בידי ניאורנאציזם שמקבלים חסות מארצות הברית ואירופה ממוסגר במונחים של זכויות אדם, סובלנות וזיכרון השואה".⁵² רוסיה מאשימה את ההנהגה האוקראינית בהישענות על כוחות אולטרא-לאומנים, אנטישמים וניאורנאציזם ובהסתה לרוסופוביה. המערב נחשב אחראי להפיכה שלטונית באוקראינה של גורמים ניאורנאציים בגלל התעלמותו ממדיניות ממשלת אוקראינה המעלימה עין מהכחשת השואה ומתופעות אנטישמיות ועידוד רוויזיוניזם היסטורי ביחס למלחמת העולם השנייה. שר החוץ הרוסי, סרגיי לברוב, טען ביוני 2019 כי "פרשנויות כוזבות של היסטוריה נלמדות במערכת החינוך המערבית. מנסים שם לשכנע את הדור הצעיר שהתפקיד המרכזי בתבוסת הנאציזם לא היה של הצבא הסובייטי אלא של המערב, בזכות הפלישה לנורמנדי, אף שמבצע זה החל שנה אחת בלבד לפני השגת הניצחון". לברוב גינה את הניסיונות להמעיט בחשיבות תפקידו של הצבא הסובייטי ולהטיל אחריות שווה לפרוץ מלחמת העולם השנייה על ברית המועצות ועל גרמניה הנאצית. בעודו מוקיע את הממשלה האוקראינית על החלטתה לחלוק כבוד לצבא המרד האוקראיני, הידוע בשיתוף הפעולה עם הנאצים וברצח "אנשים חסרי ישע ממוצא אוקראיני, בלארוסי, רוסי, פולני ויהודי", הוא הדגיש ש"בישראל, שעמה סבל בשואה, מציינים את יום הניצחון ב-9 במאי".⁵³

הנשיא פוטין בטקס הפתיחה של אנדרטה לזכר גיבורי ההתנגדות במחנות ההשמדה הנאציים, במוזיאון היהדות ומרכז הסובלנות במוסקבה, 4 ביוני 2019. התמונה באדיבות האתר הרשמי של נשיא רוסיה

שווה על גרמניה הנאצית ועל ברית המועצות, ובכך להשוות בין הפושעים לקורבנותיהם". היא הזהירה מפני שיח גזעני ולא-סובלני באירופה ובאוקראינה וקראה לקהילה הבינ-לאומית "להעמיד לדין את מכחישי השואה ואת אלה שמכחישים רצח עמים לא אריים, את אלה שמעוותים עובדות היסטוריות, פוגעים בזיכרון החיילים המשחררים ומאדירים את פועלם של הפושעים"⁵⁶.

על רקע האירועים באוקראינה יזם הבית התחתון של הפרלמנט הרוסי, הדומה, בפברואר 2014 חקיקה חדשה ומזורזת שאושרה ונכנסה לתוקף כבר בחודש מאי אותה שנה. לפי החוק החדש, הכחשת העובדות שנקבעו בטריבוונל הבינ-לאומי בנירנברג הוגדרה כעבירה פלילית. הכחשת השואה לא הוזכרה בחוק החדש בשמה, אך לפי פרשנות המשפטים הרוסים החוק כלל גם אותה.⁵⁷ בשנת 2017 נפתחה חקירה פלילית נגד רומן יושקוב, פעיל חברתי מהעיר פרם, שהטיל ספק בפומבי במספרים האמיתיים של קורבנות השואה. העמדתו לדין התבססה על החוק החדש. בית המשפט זיכה אותו מאשמת הכחשת השואה וקיבל את טענתו שהגושא צריך להיבחן במסגרת דיון מדעי ולא במשפט פלילי.⁵⁸

בזירה הדיפלומטית הגיש משרד החוץ הרוסי בנובמבר 2014 טיוטת חדשה להחלטת או"ם בנושא האדרת הנאציזם. בניגוד לגרסאות שהוגשו בשנים הקודמות, כללה גרסה זו גינוי חד משמעי של השואה וקראה "לנקוט צעדים, כולל חקיקה, אכיפת החוק ופעולות חינוך, על מנת לשים קץ להכחשת השואה על כל צורותיה"⁵⁹. מאז עולה החלטה בנוסח זה מדי שנה להצבעה באו"ם תחת הכותרת "מאבק נגד האדרת נאציזם, ניאור-נאציזם ומעשים אחרים התורמים לשימורן של צורות מודרניות של גזענות, הפליה גזעית, שנאת זרים ואי-סובלנות"⁶⁰. ההחלטה זוכה לתמיכת רוב מוחלט של המדינות, להוציא אוקראינה, ארצות הברית וקנדה המצביעות נגדה, ומדינות אירופה המערבית שנמנעות בהצבעה. הצבעה סמלית זו מסוקרת מדי שנה בטלוויזיה הרוסית ומוצגת בה כהוכחה נוספת לבגידת המערב בערכיו שלו עצמו ולעיבוד שקט של המשטר האוקראיני, הפרו-נאצי והרוסופובי, אליבא דרוסיה. התקשורת הרוסית מקפידה לציין שישאל תומכת בהחלטה, דבר שמעצים את הערך המוסרי של ההחלטה וחושף את הצביעות של המדינות המתנגדות והנמנעות.

משרד החוץ הרוסי הכפיל את מאמציו במאבק בניאור-נאציזם, ובשנת 2015 הגיש דו"ח לאסיפה הכללית ה-69 של האו"ם, שכותרתו: "ניאור-נאציזם – איום מסוכן לזכויות אדם, לדמוקרטיה ולשלטון החוק". הדו"ח מתריע מפני מגמות חדשות של "סילוף והכחשת היסטוריה, כולל השוואה בין נאציזם לקומוניזם, וטענה לאחריות שווה של גרמניה הנאצית וברית המועצות לפרוץ מלחמת העולם השנייה". הסעיף הראשון ברשימת הדוגמאות של סילופים והכחשות אלה הוא "הכחשת השואה ופשעים אחרים נגד האנושות"⁶¹. המושג "ניאור-נאציזם" מופיע בכותרת הדו"ח, ויריעת הסוגיות המדווחות בו הורחבה בידי מחבריו באופן משמעותי וכוללת סקירת מצב עולמית בנושא רצח עם, לאומנות אלימה, אפליה, שנאת זרים, גזענות וצורות אחרות של אי-סובלנות, והלכה למעשה מתארת אותן כשוות ערך לניאור-נאציזם. הדו"ח סקר את המצב ב-33 מדינות, כולל ארצות הברית, קנדה, רוב

פוטין פירט את השקפתו בנוגע לשואה בריאיון שהעניק לעיתונאי ולדימיר סולובייב ב-2018: "היהודים לא שכחו כיצד ניסו להשמיד אותם במהלך מלחמת העולם השנייה והם צודקים. אבל טרגדיות דומות קרו לעמים אחרים. ואני לא מתכוון רק לעמים קטנים – הצוענים הושמדו כמעט ללא יוצא מן הכלל. העמים הסלאביים גם, כל זה כתוב בארכיונים... ורוסים גם הושמדו. אשר לרוסים, הם [הנאצים] תכננו לחסל את חלקם וחלק [אחר] לנצל ככוח עבודה ואת האחרים, שלא הושמדו ולא נוצלו לעבודה – לשלוח מעבר להרי אורל למות לנפשם. זוהי גם שואה, אבל ביחס לעם הרוסי. אנחנו לא יכולים לשכוח את זה, לא כדי להאשים משהו, אלא כדי שהדבר לא יקרה שוב לעולם."⁵⁴

אפשר לטעון כי המרכיבים העיקריים של השיח הרוסי הרשמי המעודכן בנושא השואה:

1. העם הרוסי נשא בעול העיקרי של הלחימה נגד גרמניה הנאצית ולצבא סובייטי היה תפקיד מכריע בשחרור מחנות ההשמדה הנאציים.
2. יהודים היו אחת ממטרות החיסול של אידיאולוגיית השנאה של הנאצית. על כן, השואה מוכרת כטרגדיה של העם היהודי במלחמת העולם השנייה.
3. עמים אחרים, כגון רוסים, בלארוסים וצוענים, חוו אסונות גדולים דומים לשואה.
4. השואה התאפשרה בשל בגידתה של הציוויליזציה המערבית בערכיה אל מול הנאציזם.
5. יהודים סובייטים נלחמו בגבורה ובהקרבה גדולה בשורות הצבא האדום וכפרטיזנים.
6. הכחשת השואה היא ניסיון לשכתב את ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה, אותו יש להוקיע, וכך גם יש לגנות צורות אחרות של רוויזיוניזם היסטורי.
7. תנועות מודרניות של לאומנות, קיצוניות וטרוריות, כמו אלה שקמו באוקראינה ובמדינות הבלטיות, עושות שימוש באידיאולוגיה של שנאת אדם בדומה לנאציזם. יש להילחם בהן כשם שיש להילחם בהכחשת השואה.

השינוי בשיח השואה בא לידי ביטוי לא רק בהוספת המרכיבים האלה בנאומו הנשיא הרוסי ובתמיכה הממשלתית בטקסי יום הזיכרון לשואה. החל משנת 2014 הנראות הציבורית והעצמית התקשורתית של נושא השואה עלו בשיעור דרמטי. מגמה זו כוללת קידום של נושא השואה על ידי הפרלמנט הרוסי, יוזמות לקידום סרט בנושא השואה של משרד התרבות הרוסי וסיקור עיתונאי חסר תקדים בערוצי הטלוויזיה הממשלתיים.⁵⁵

המערכת הפוליטית ברוסיה אימצה את עמדת הנשיא. מועצת הפרדציה, הבית העליון של הפרלמנט הרוסי, פרסמה בינואר 2015 הודעה מיוחדת במלאת שבעים שנה לשחרור מחנה ההשמדה אושוויץ. לפי ההודעה, "ההרג ההמוני במחנות השמדה של אורחים וחיילים בני לאומים שונים, בראש וראשונה של יהודים, צוענים וסלאביים, היה חסר תקדים בהיסטוריה האנושית". כמו כן הודעה גינתה את הניסיונות "לסלק את ההיסטוריה המשותפת שלנו ולהטיל אשמה

אחת הדוגמאות המובהקות למדיניותה התקיפה החדשה של רוסיה בנושא זיכרון השואה התבטאה בעימות דיפלומטי חריף על פרויקט שיקום אתר ההנצחה במחנה ההשמדה סוביבור. בהיסטוריה של סוביבור טמונה משמעות רבה לרוסיה, בהציגה את תפקידה כבולטות מיוחדת. זהו סיפור של מרד מוצלח ובריחה ממחנה ההשמדה, יחיד בהיסטוריה של השואה, אשר ניזם והונהג בידי קצין סובייטי ממוצא יהודי, אלכסנדר פצ'רסקי. ביולי 2017 מתח משרד החוץ הרוסי ביקורת קשה על המדיניות שהופקדו על ביצוע פרויקט השיקום בסוביבור ולא הזמינו את רוסיה ליטול בו חלק, והאשים את אותן המדינות ב"שכחה היסטורית". בין המדינות שזכו לגינני רוסיה היו פולין, הולנד, סלובקיה ו... ישראל, שאת עמדתה הגדירה דוברת משרד החוץ הרוסי "כגובלת בבגידה היסטורית"⁶⁵.

שנה אחרי תקרית זו מצאה ממשלת רוסיה דרך אחרת להציג את האירועים בסוביבור. משרד התרבות הרוסי עודד ותמך כספית בהפקת הסרט **סוביבור** תחת שרביטו של קונסטנטין חבנסקי, אחד מכוכבי הקולנוע הגדולים ברוסיה. לפי דיווחים שר התרבות הרוסי, ולדימיר מדינסקי, לא רק הגה לראשונה את הרעיון של הסרט אלא היה אף אחד התסריטאים שלו.⁶⁶ הסרט יצא לאקרנים במאי 2018 והופץ ברוסיה, בארצות הברית ובמדינות רבות אחרות. הנשיא פוטין היה מעורב אישית בקידומו וצפה בקטע ממנו עם ראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו, בכיקורו של האחרון במוסקבה לכבוד יום השואה הבין-לאומי בינואר 2018.⁶⁷ זאת ועוד: ביוזמה משותפת של יושב ראש הכנסת יולי אדלשטיין ויושב ראש מועצת הפרדציה הרוסית ולנטיינה מטביינקו, נערכה הקרנה מיוחדת של הסרט בכנסת ובפרלמנט הרוסי.⁶⁸ שגרירות רוסיה בארצות הברית הקרינה את הסרט והזמינה לאירוע נציגים דיפלומטים רבים. אירועים דומים התקיימו בשגרירויות רוסיה בכירות אירופיות. התמיכה הרחבה בסרט המחישה את המאמצים שמקדישה ממשלת רוסיה לקידום נושא השואה. מאמצים אלה משכו את תשומת ליבם של מומחים לענייני רוסיה שהחלו לתהות לפשר "האובססיה הרוסית המזוהה עם סוביבור".⁶⁹

השיח הרשמי החדש בנושא השואה מאז 2014 התבטא גם ברמה חסרת תקדים של סיקור תקשורתי בערוצי הטלוויזיה הממשלתיים או אלה שמפוקחים בידי השלטון. המילה "שואה" נכנסה לאוצר המילים הקבוע של עיתונאים משפיעים, מומחים מובילים ונציגים רשמיים שמשתתפים בתוכניות אקטואליה וטוק שואו. אישי תקשורת מובילים ברוסיה תורמים לנוכחות מתמשכת של נושא השואה במרחב הציבורי, והשיח שהם מקדמים משקף את המסרים ואת העמדות של הנשיא פוטין ובכירי שלטונו. המקרה הבולט במיוחד של הפופולריות של נושא השואה הוא התוכנית היומית "ערב עם ולדימיר סולוביוב", הנחשבת לאחת הפופולריות ביותר ברוסיה. אוקראינה, ארצות הברית והאיחוד האירופי הם המטרות הקבועות להתנפלות מילולית, לעיתים ללעג היתולי, של מנחה התוכנית ומשתתפיה. האשמות בהכחשת השואה ומעשי אנטישמיות המתרחשים באוקראינה ובמערב מושמעות באורח שיטתי בתוכנית בידי סולוביוב עצמו ומשתתפים אחרים, ובהם יעקב קרמי, ראש לשכת הקשר ("נתיב") לשעבר. בשל תפקידו הקודם בממשלת ישראל ובהיותו "פעיל ציבורי ישראלי", כפי שהוא מוצג

מדינות מערב אירופה ואוקראינה – אותן מדינות שגיננו את רוסיה והטילו עליה סנקציות עקב סיפוח קרים ומעורבותה בדונבאס. בעצם הגשת הדו"ח הבהירה הדיפלומטיה הרוסית את נכונותה להשתמש במימד ערכי הכולל, בין היתר, מאבק נגד אידיאולוגיות השנאה הניאו-נאצית בעימות שלה עם המערב, שלפי ראייתה כולל לא רק התנגדות לנרטיבים מסולפים של מלחמת העולם השנייה, אלא גם מאבק נגד צורותיו המודרניות של נאו-נאציזם, כגון גזענות, שנאת זרים, אנטישמיות ורוסופוביה, תופעות שנפוצות, לטענת רוסיה, באירופה ובארצות הברית.

הפרשנות המורחבת שנתנו מחברי הדו"ח במשרד החוץ הרוסי לניאו-נאציזם כהפרה של זכויות אדם, הפורמט והמבנה של הדו"ח החדש, דומים דמיון מפתיע לדו"ח השנתי של מחלקת המדינה האמריקנית על מצב זכויות האדם בעולם. למעשה, הדו"ח הרוסי מציג מעין תגובת ראי דיפלומטית באמצעים של עוצמה רכה ליריבותיה הגיאופוליטיות העיקריות בצפון אמריקה ובמערב אירופה. אחד מחוקרי רוסיה הגדיר אסטרטגיה זו "הנדסה לאחור (reverse engineering)" של מדיניות החוץ הרוסית.⁶² העובדה שמשרד החוץ הרוסי פרסם דו"חות המשך ב-2018 וב-2019 מחזקת את הרושם כי רוסיה רואה בדו"ח זה אמצעי דיפלומטי חדש להצגת רוסיה כמעצמת על בעלת סדר יום ערכי. פרשנות רחבה יותר של הסוגיות המסוקרות בדו"ח מצאה את ביטוייה גם בשינוי הכותרת שלו: "על מצב האדרת נאציזם והתפשטות נאו-נאציזם ומעשים אחרים התורמים לעלייתן של צורות מודרניות של גזענות, אפליה גזעית, שנאת זרים ואיסובלנות".⁶³ גם מספר המדינות המסוקרות בדו"ח גדל בהדרגה מ-30-33 בשנים 2015 ו-2018, ליותר משישים מדינות בדו"ח של שנת 2019. בדו"ח האחרון נידונים הכחשת השואה ומעשים אנטישמיים אחרים בפירוט כמו בדו"חות הקודמים, אך אינם מוצגים כמוקד מרכזי של הסקירה אלא כאחת מהסוגיות הרבות שמתופלות ברמת חומרה דומה.

כפועל יוצא מהרחבת הפרשנות של "ניאו-נאציזם ומעשים אחרים שתורמים לעלייתם של גזענות והפליה", ובאופן מפתיע משהו, כולל הדו"ח משנת 2019 פרק משמעותי על המצב בישראל. הדו"ח משבח את שיתוף הפעולה של ישראל עם רוסיה במאבק נגד סילוף ההיסטוריה ומדגיש כי יום הניצחון בישראל מצוין ב-9 במאי, כמו ברוסיה. עם זאת הוא מתאר את מאמצייה של אוקראינה לעורר רגשות אנטי-רוסיים בחברה הישראלית ומזהה ארגונים ואתרי אינטרנט המפיצים רוסופוביה וגזענות בישראל. כמו כן הוא כולל פירוט דקדקני של כשלים רבים של ישראל בטיפול במיעוטים האתניים ומדגיש "את קיומה של קשת רחבה של בעיות בתחום זכויות אדם, הנובע מעצם הקמתה של ישראל על בסיס אתני-דתי ומן העובדה שרוב השטחים הפלסטינים הכבושים נמצאים בשליטתה של ישראל".⁶⁴ הכללתה של ישראל בדו"ח שעוסק במצב הניאו-נאציזם בעולם, באופן פרדוקסלי וייתכן שבניגוד לכוונת מחבריו, מזכיר קלישאות של התעמולה הסובייטית שתיארה את ישראל כמדינה שוביניסטית והשוותה את הציונות לגזענות. חשוב לעקוב אחרי פרסום המהדורה החדשה של הדו"ח ב-2020 כדי לנתח את מסלולה העתידי של העמדה הרוסית בנושא זכויות אדם, שנאת זרים וניאו-נאציזם.

בסרט סוביבור, תואם את התפיסה בישראל המדגישה לצד הסבל היהודי גם את גבורתם במרד גטו ורשה ובמקומות אחרים. עם זאת, כאשר מנהיגים ואנשי תקשורת רוסים מזכירים את השואה כטרגדיה של עם בשורה של טרגדיות לאומיות אחרות, עלולה להיפגע תפיסת ייחודה של השואה המקובלת בישראל. התנגשות נוספת עם הנרטיב הישראלי עלולה להיווצר כתוצאה מסלקטיביות התפיסה הרוסית של מלחמת העולם השנייה. הכוונה, בין היתר, להתעלמותה של רוסיה משיתוף הפעולה הסובייטי-גרמני בעקבות הסכם מולוטוב-ריבנטרופ, ומההיסטוריה הארוכה של אנטישמיות ואנטי-ציונות סובייטיות, שהחלה ברדיפת חברי הוועד היהודי-אנטי-פאשיסטי,⁷⁵ ואשר נעדרת כליל בשיח הרוסי הרשמי. מה שעלול לקעקע עוד את השיח הרוסי בנושא השואה הוא מדיניות "מלחמות הזיכרון" של רוסיה וצפייתה שישראל תפעל נגד הגורמים ה"רוסופוביים" בחברה הישראלית ואף תתעמת עם מדינות אחרות על "האמת ההיסטורית", כפי שאפשר להתרשם מן התקרית סביב שיקום אתר ההנצחה בסוביבור.

מנהיגי הקהילות היהודיות בעולם נתפסים כקהל יעד חשוב מנקודת מבטה של רוסיה. הקונגרס היהודי העולמי, מרכז שמעון ויזנטל וארגונים אחרים מגנים ניסיונות טיהור והצדקה של הגורמים ששיתפו פעולה עם הנאצים נגד ברית המועצות וביצעו רצח המוני של יהודים, כולל ברפובליקות סובייטיות לשעבר.⁷⁶ ארגונים יהודיים ונציגים ישראלים הפועלים נגד התפשטות קבוצות אנטישמיות קיצוניות באוקראינה, מתגלים כבעלי בריתה הטבעיים של רוסיה הנאבכת בתנועות נאו-נאציות.⁷⁷ הנשיא פוטין מקיים דיאלוג מתמשך עם מנהיגים יהודים מארצות הברית ואירופה בסוגיית האנטישמיות והכחשת השואה. באחת ההזדמנויות הוא אף הציע ליהודי אירופה לחזור ולהשתקע ברוסיה לאור האנטישמיות הגוברת באירופה.⁷⁸ פגישותיו עם רון לאודר, נשיא הקונגרס היהודי העולמי, הם עניין שבשגרה. על פגישתם האחרונה דווח במארס 2019.⁷⁹

מבקרים של השיח הרוסי בנושא השואה בקרב חוקרי רוסיה ועיתונאים יהודיים בארצות הברית, מציינים ששלטונות המדינה פעילים פחות כשזה מגיע לעידוד מחקר השואה בשטחה של רוסיה. יש מי שחושדים בשינוי הפתאומי ו"המוזר" במדיניות הרוסית ומתריעים מפני הראייה הסלקטיבית בשיח הרוסי של היסטוריית היחסים עם יהודים בכרית המועצות וברוסיה הצארית.⁸⁰ עיתונאי של "התאגדות יהודית ארצית" (Jewish National Syndicate), אתר חדשות יהודי-אמריקני, הצביע על החשש הזה במאמר "פוטין משחק עם השואה".⁸¹ עיקרי ניתוחו מהדהדים במאמרו של חבר הפרלמנט הרוסי לשעבר, איגור יעקובנקו, שסבור כי באמצעות ניצול נושא השואה "פוטין משחק את הקלף היהודי והישראלי". לשיטתו, פוטין, באימוץ שיח השואה, מנסה לגייס תמיכה מצד ישראל וארגונים יהודים בינ"ל לקידום אינטרסים פוליטיים של רוסיה.⁸² בעימות העכשווי בין רוסיה לאוקראינה והמערכ עלתה חשיבותה של מלחמת הערכים ובה גם זיכרון השואה הוא אחד הממדים הקריטיים.⁸³ נושא הכחשת השואה הוא אחד מאותם הערכים שרוסיה מאמצת לטובתה כדי לפגוע בתדמית מדינת המערב בעימות זה. התגייסותם של ארגונים יהודיים ושל ישראל לצידה של רוסיה משמשת נכס דיפלומטי ותדמיתי חשוב

בתוכנית, דברי קדמי בנושא השואה והאנטישמיות מתקבלים כבעלי תוקף מוסרי, גם בזכות תמיכתו הגלויה של מנחה התוכנית. ברוח התוכנית, בה התגרות והפרזה הם עניין שבשגרה, השווה קדמי בין גרמניה הנאצית לאוקראינה הנאו-נאצית, בין כניעת המערב להיטלר בשנות השלושים לתמיכתו במשטר האוקראיני האנטישמי והרוסופובי. בעוד הוא חוזר על הטענה השגורה ברוסיה כי ממשלת אוקראינה היא בובה על חוט של אמריקה, קדמי אף כינה את נציגה הרשמי של ארצות הברית באוקראינה "גאוליטר", ברמז ישיר לכיבוש הנאצי באוקראינה. מעבר לקידום שיח השואה, סולוביוב מנצל את מעמדו התקשורתי בתוכנית זו ובתוכניות אחרות שבהנחייתו כדי לקבוע "קווים אדומים" בדיונים על השואה. הוא אף גירש מאלפן השידורים משתתפים שהפגינו לטעמו חוסר כבוד לניצולי השואה (כפי שהוזכר לעיל) או כאלה שביטאו תמיכה בסטפן בנדרה.⁷⁰

לפני שנת 2014 עסק הסיקור התקשורתי של נושא השואה ברוסיה בנאומי הנשיא ובהודעות של משרד החוץ. קהל היעד העיקרי של השיח הרשמי הזה היה מחוץ לרוסיה. אך מאז האירועים באוקראינה החשיפה התקשורתית של נושא השואה בערוצי הטלוויזיה הממשלתיים הגיעה לרמה חסרת תקדים בתוך רוסיה. עם זאת מוקדם להעריך את ההשפעה של שינוי זה על דעת הקהל במדינה, גם לאור השקפות אנטישמיות ורוויזיוניסטיות שרווחות בזירה הציבורית והתקשורתית. דעות אלה נשמעות בדברי הוגי דעות לאומנים קיצוניים בעלי נראות תקשורתית גבוהה כגון אלכסנדר פרוחאנוב, שאמר בריאיון טלוויזיוני ש"יהודים מכינים בעצמם שואה שנייה באוקראינה"; בהערות של עיתונאים בערוצי טלוויזיה ממשלתיים, כגון אוולינה זאקאמסקי שטענה כי יהודים "הכינו כמו ידיהם גם את השואה הראשונה";⁷¹ או בהתבטאויות אנטישמיות של נבחר ציבור בולטים, כגון פיוטר טולסטוי, חבר פרלמנט ממפלגת השלטון.⁷² גם מאמצי קהילות יהודיות מקומיות לשמר את זיכרון השואה נתקלים לעיתים בהתנגדות השלטונות בשל דעות קדומות שהשתמרו מהתקופה הסובייטית.⁷³

כדומה לתקופה שקדמה לאירועים באוקראינה ב-2014, השיח בנושא השואה נועד בעיקר לשני קהלי יעד מחוץ לרוסיה: ישראל וקהילות יהודיות בארצות הברית ובאירופה. ישראל מכירה רשמית בתפקידו המכריע של הצבא הסובייטי בתבוסת גרמניה ושחרור מחנות ההשמדה זה שנים רבות. יום הניצחון במלחמת העולם השנייה מצוין בישראל ב-9 במאי ולא ב-8 כמו במדינות המערב. מנהיגים ישראלים – יצחק רבין, שמעון פרס ואריאל שרון – ציינו את חובו של העם היהודי לחיילי הצבא הסובייטי. ראש הממשלה נתניהו המשיך במסורת קודמיו בהוקרת הצבא הסובייטי ותמך בהקמת אתר ההנצחה של הצבא הסובייטי בישראל שלטקס פתיחתו, ב-25 ביוני 2012, בא הנשיא פוטין. נתניהו היה גם אחד משני המנהיגים (השני היה נשיא סרביה, אלכסנדר ווצ'יץ') שהשתתפו ב-9 במאי 2018 במצעד "הגודו האלמותי", יוזמה רוסית חדשה להנצחת גבורתם של חיילי הצבא הסובייטי.⁷⁴

השיח הרוסי החדש בנושא השואה הוא בעל חשיבות לישראל המוטרת ממגמת עלייה באנטישמיות, באנטי-ציונות ובהכחשת השואה בעולם. המסר של גבורת היהודים בזמן השואה, המדהדה

הנוכחית (והאחרונה?) כנשיא פוטין לא ישנה את מדיניותו בנושא השואה. אך מה יקרה אחרי כן?

ייתכן שאחד הגורמים בעלי ההשפעה לטווח ארוך הוא הסיקור האינטנסיבי של נושא השואה בתקשורת, שמגביר את המודעות לשואה בחברה הרוסית בקנה מידה שלא היה קיים בה קודם לכן. כפי שנאמר לעיל, הפופולריות של נושא השואה מתרחשת בהקשר של "מלחמות הזיכרון" של רוסיה וכחלק ממאמצי התעמולה שלה. מאמצים אלה קיימים לצד דעות אנטישמיות שעדיין קיימות ברוסיה במרחב הציבורי ומופצות בכלי התקשורת הממשלתיים.⁹¹ אם תשומת הלב התקשורתית תישמר, הדבר יכול להביא למודעות ולהכרה רחבות יותר של השואה ברוסיה, כחלק מהנרטיב הכללי של המלחמה הפטריוטית הגדולה. תהיה זו אכן דרך חשובה ברוסיה לאחר חמישים שנה של התעלמות מכוונת בברית המועצות.

הזירה הבינלאומית תמשיך להתייחס בחשדנות לשיח הרוסי בנושא השואה כל עוד מניעיו יהיו קשורים לעימות הפוליטי עם אוקראינה ועם המערב. שיתוף פעולה עם מפלגות הימין הקיצוני והפופוליסטי יוסיף לסתור ולסבך את השיח הרוסי הרשמי בנושא השואה. למרות זאת קיים פוטנציאל להרחבת השפעתו, בעיקר נוכח התגברות האנטישמיות במערב שניזונה בין היתר מימין ושמאל רדיקליים, מאסלאם רדיקלי, מאלימות אנטי-יהודית ומתנועות המחאה הקוראות להחרמת ישראל. השפעתה הגוברת של רוסיה ברשתות החברתיות ובתקשורת הגלובלית יסייעו לה בקידום השיח בנושא השואה בקרב קהלי יעד שהיא רואה אותם כחשובים. לאור התמורות שחלו בשיח זה בשנים האחרונות וריבוי הגורמים המעצבים אותו, מומלץ להמשיך בלימוד סוגיה זו וניתוחה.

הערות

- 1 "רוסי נדלי", ערוץ הטלוויזיה "רוסיה", 10.3.2019. <https://russia.tv/video/.10.3.2019>.
show/brand_id/5206/episode_id/2141133/viewtype/picture/Edwin Black, *IBM and the Holocaust: the Strategic Alliance Between Nazi Germany and America's Most Powerful Corporation*, Washington: Dialog Press, 2012. כל האזורים לאתרים בכל הערות נעשו בתאריך 20.6.2019.
- 2 "ערב עם ולדימיר סולובייב", ערוץ הטלוויזיה "רוסיה", 20.3.2019. <https://www.youtube.com/watch?v=loTHZEOnqok>
- 3 Stella Rock, "Russian Revisionism: Holocaust Denial and the New Nationalist Historiography", *Patterns of Prejudice*, 35, 4 (2001), p. 74. (להלן: "Russian Revisionism" (Rock).
- 4 על המושג "מלחמות זיכרון" ראו בהמשך המאמר בסעיף "השואה ו'מלחמות הזיכרון' של רוסיה עם אוקראינה ועם המערב (2014-2019)".
- 5 Andrei Tsygankov, "Vladimir Putin's Last Stand: The Sources of Russia's Ukraine Policy", *Post-Soviet Affairs*, 31, 4 (2015), pp. 280-281. (להלן: "Vladimir Putin's Last Stand" (Tsygankov).
- 6 Thomas Fox, "The Holocaust under Communism", in: Dan Stone, *The Historiography of the Holocaust*, London: Palgrave MacMillan, 2004, p. 423. (להלן: "The Holocaust under Communism" (Fox).
- 7 John Klier, "The Holocaust and the Soviet Union", in: Dan Stone (ed.), *The Historiography of the Holocaust*, London: Palgrave MacMillan, 2004, pp. 280-281

ומחזקת את מעמדה המוסרי. מהסיבות האלה צפוי שמאמצי בתחום יימשכו גם בעתיד הנראה לעין.

עם זאת אמינותה של העמדה הרוסית בנושאי השואה, הניאור-נאציזם, הגזענות ושנאת הזרים עלולה להתכרסם לנוכח יחסיה המתקדמים עם מנהיגים ומפלגות פוליטיות שמביעים עמדות קסנופוביות, גזעניות ואנטישמיות. פוטין מטפח יחסים אישיים עם מתיו סלביני מהליגה הצפונית האיטלקית, עם מרין לה פן מהחזית הלאומית בצרפת (לאחרונה השם שונה ל"האיחוד הלאומי"), ועם קארין קנייסל ממפלגת החירות האוסטרית.⁸⁴ שיתוף הפעולה הפוליטי בין רוסיה לכווחות הימין הקיצוני והפופוליסטי באירופה התחזק לאחר מלחמת גיאורגיה בשנת 2008, כאשר עקב הבידוד הגובר מן המערב נאלצה רוסיה לפתח בריתות חלופיות באירופה.⁸⁵ מאמצי המפלגות שצוינו לעיל לשפר את יחסיהן עם הקהילה היהודית למשל, בהולנד, צרפת, אוסטריה, לגנות אנטישמיות ואפילו להוקיע מכחישי שואה בקרב חבריהן,⁸⁶ יכולה למזער במידת מה את הסתירה במדיניות הרוסית. חלק מהמפלגות האלה אף הצליחו ליצור קשרים טובים עם ממשלת ישראל.⁸⁷ עם זאת, נמתחת ביקורת על התקרבות זו גם בישראל.⁸⁸ סביר להניח ששיתוף הפעולה הרוסי עם הימין הקיצוני לא יקל על מאמצי של רוסיה לקדם את עמדתה בנושא השואה.

סיכום

מבחינה כרונולוגית התגבש השיח הרוסי החדש בנושא השואה על רקע המשבר החמור בין רוסיה לאוקראינה ב-2014. הוא היה קשור וכפוף לנרטיב המקיף יותר של המלחמה הפטריוטית הגדולה, והיה חלק מ"מלחמת זיכרון" עם אוקראינה והמערב. שיח השואה הרוסי מעצים את חשיבותה האוניברסלית של הגבורה וההקרבה סובייטית במלחמת העולם השנייה, מחדד את הצורך להילחם באנטישמיות וברוסופוביה בצורותיה העכשוויות, ומאפשר לרוסיה לגייס תמיכה בעלת ערך תרמית ודיפלומטי רב בקרב קהלים בין-לאומיים רלוונטיים. הכללת נושא השואה בשיח הרוסי הרשמי החלה בתקופת כהונתו הראשונה של הנשיא פוטין ושיקפה את רצונו לחזק את קשריו עם הקהילה היהודית ועם ישראל. השיח של הצמרת הפוליטית הרוסית והתקשורת הממשלתית התאים את עצמו לעמדות הנשיא. בעשרים השנים האחרונות יחסיה של רוסיה עם הקהילה היהודית התייצבו, רמת האנטישמיות ברוסיה ירדה בהדרגה,⁸⁹ והאנטישמיות פחות מקובלת חברתית.⁹⁰ הנשיא פוטין מעורב באופן אישי בקידום שיח השואה ברוסיה, אך עם זאת החינוך לשואה וציון יום הזיכרון לשואה ברוסיה טרם התמסדו באופן רשמי. התמיכה הממשלתית באירועי הזיכרון לשואה משנת 2014 מבוססת על שיקולים פוליטיים ועל התחשבות באירועים חיצוניים. שיקולים אלה הדריכו את שילובם של מרכיבים חדשים בשיח הרשמי של השואה בהשפעת האירועים באוקראינה והעימות עם המערב. לאור התמורות הללו אפשר להסיק שהשיח העכשווי ברוסיה בנושא השואה עשוי להמשיך להשתנות בהתאם לנסיבות פוליטיות חדשות. מסקנה נוספת היא התלות של השיח העכשווי בנשיא פוטין והשאלה המתבקשת היא עד כמה השיח הזה בלתי הפיך. במידה רבה של ודאות אפשר לטעון שבמהלך כהונתו

- Record”, Strategic Studies Institute, US Army War College, November 2006, p. 35, <https://ssi.armywarcollege.edu/>
- 26 “ניסיונות להקים קואליציה אנטי-אירנית מגוחכים”, קומרסאנט, 20.2.2019, <https://www.kommersant.ru/doc/3889343#id971586>.
- 27 “דמיטרי מדבדב נפגש עם נשיא ישראל שמעון פרס”, אתר רשמי של נשיא רוסיה, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/5224>, 18.08.2009.
- 28 “Russia Wins Israeli Backing over Soviet WWII Role”, *Expatica*, 19.8.2009, <https://www.expatica.com/de/russia-wins-israeli-backing-over-soviet-wwii-role/>
- 29 “פוטיין: השואה – אחד האירועים המביישים ביותר בהיסטוריה”, *Grani.ru*, 25.6.2012, <https://graniru.org/Politics/Russia/President/m.198616.html>
- 30 Olga Manilova, “Political Uses of the Great Patriotic War in Post-Soviet Russia from Yeltsin to Putin”, in: Julie Fedor Simon Lewis and Tatiana Zhurzhenko (eds.), *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, Fedor et al. [eds.], *War* (להלן: London: Palgrave Macmillan, 2017, p. 46 (and Memory
- 31 Mark Edele, “Fighting Russia’s History Wars: Vladimir Putin and the Codification of World War II”, *History and Memory*, 29, 2 (Fall/Winter 2017), p. 93
- 32 Elisabeth Wood, “Performing Memory: Vladimir Putin and the Celebration of WWII in Russia”, *The Soviet and Post-Soviet Review*, 38 (2011), p. 174
- 33 שם, עמ' 198.
- 34 Julie Fedor, Simon Lewis and Tatiana Zhurzhenko, “Introduction: War and Memory in Russia, Ukraine, and Belarus”, in: Fedor et al. (eds.), *War and Memory* (להלן: “Introduction” and Memory, p. 13 (Fedor, Lewis and Zhurzhenko, “Introduction” להלן: London: Palgrave Macmillan, 2017, p. 13
- 35 Olga Malinova, “Political Uses of the Great Patriotic War in Post-Soviet Russia from Yeltsin to Putin”, *ibid.*, pp. 48-55
- 36 Resolution of the UN General Assembly, “Glorification of Nazism: Inadmissibility of Certain Practices that Contribute to Fueling Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance”, Resolution adopted by the General Assembly on 20 December 2012, <https://undocs.org/en/A/RES/67/154>
- 37 “יש האומרים כי אנדרופוב היה יהודי”, *רדיו סבובודה*, 27.1.2016, <https://www.svoboda.org/a/27510599.html>
- 38 “European Jews ask Russia to Holocaust Day”, *Reuters*, 26.11.2009, <https://in.reuters.com/article/idINIndia-44276820091126>
- 39 “יש האומרים כי אנדרופוב היה יהודי”, *רדיו סבובודה*, 27.1.2016, <https://www.svoboda.org/a/27510599.html>
- 40 “ביום זכרון השואה מדברים עם האסיר של גטו ז'יטומיר ולנטין דרובנר, עם נשיאת קרן השואה אלה גרבר ועם סגן נשיא הקונגרס היהודי הרוסי ולדימיר צ'רנין”, *רדיו סבובודה*, 28.1.2010, <https://www.svoboda.org/a/1942457>
- 41 “אנטישמיות ברוסיה 2009”, סוכנות חדשות יהודית, 11.6.2010, https://web.archive.org/web/20160306215230/http://www.aen.ru/?page=brief&article_id=57421
- 42 פאבל פוליאן, *בין אושוויץ לבאבי יאר*, מוסקבה: רוספן, 2010, עמ' 476-477
- 43 “מקסים שבצ'נקו: ההצעה ללימוד השואה בבתי ספר מהווה ניסיון להבריל יהודים מכל היתר”, *Nakanune.ru*, 19.2.2013, <https://www.nakanune.ru/articles/17470/>
- 44 Stefan Rohdewald, “Post-Soviet Remembrance of the Holocaust and national Memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania”, *Forum for Modern Language Studies*, Vol. 44, No. 2 (2008),
- Francis X. Clines, “Gorbachev Condemns Anti-Semitism, Past and Present”, *New York Times*, 7.10.1991 <https://www.nytimes.com/1991/10/07/world/gorbachev-condemns-anti-semitism-past-and-present.html>
- 9 Lev Krichevsky, “Russia’s Jews Credit Yeltsin with Ending Decades of State Sponsored Anti-Semitism”, *Jerusalem Post*, 25.4.2007, <https://www.jpost.com/Jewish-World/Jewish-News/Russias-Jews-credit-Yeltsin-with-ending-decades-of-state-sponsored-anti-Semitism>
- 10 Ilya Altman, “Whose Genocide Was it Anyway?”, *Open Democracy*, 27.1.2014, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/russia-and-holocaust-whose-genocide-was-it-anyway/>
- 11 Stella Rock, “Russian revisionism”, p. 75
- 12 ברל לאזאר מונה לרב הראשי של רוסיה בתמיכת הקרמלין בשנת 2001, במקומו של הרב שייביץ. האחרון נתמך בידי ולדימיר גוסינסקי, אחר האוליגרכים הרוסים ממוצא יהודי שהיה הבעלים של ערוץ הטלוויזיה “אן.טי.בי”, שהיה ידוע בסיקור שלילי של פוטיין. עוד בנושא ראו: “Kremlin Ruffles Jewish Feathers in Lubavitch Rabbi Appointment”, *The Jewish News of Northern California*, 30.3.2001, <https://www.jweekly.com/2001/03/30/kremlin-ruffles-jewish-feathers-in-lubavitch-rabbi-appointment/>
- 13 נטליה סרובה, “פוטיין שחרר את היסטוריה מכובשים”, *Politcom.RU*, 28.1.2005, <http://politcom.ru/15.html>
- 14 אנטולי פאפ, “שערורייה אנטישמית בדומה”, מרכז סובא למידע ומחקר, 19.02.2005, <https://www.sova-center.ru/democracy/publications/2005/02/d3870/>
- 15 “נאום בטקס ממלכתי לכבוד שישים שנה לשחרור מחנה ריכוז אושוויץ-בירקנאו בידי הכוחות הסובייטיים”, אתר הרשמי של נשיא רוסיה, 27.1.2005, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22802>
- 16 “יריאון לערוץ הראשון של הטלוויזיה הרוסית”, אתר הרשמי של נשיא רוסיה, 20.04.2005, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22928>
- 17 “בקרמלין לא מחכים למנהיגים ביום הניצחון”, *נוביה איזבסטיה*, 29.04.2019, <https://newizv.ru/news/politics/29-04-2019/v-kremle-ne-zhdut-zarubezhnyh-liderov-na-den-pobedy>
- 18 “התקיימה פגישה נשיא רוסיה עם ראש ממשלת ישראל אריאל שרון”, אתר הרשמי של נשיא רוסיה, 3.11.2003, <http://kremlin.ru/events/president/news/29678>
- 19 “ולדימיר פוטיין נפגש עם וטרנים של הכוחות המזוינים של רוסיה”, אתר הרשמי של נשיא רוסיה, 18.11.2003, <http://kremlin.ru/events/president/news/29770>
- 20 Ilya Altman, “Holocaust Education in Russia Today: Its Challenges and Achievements”, in *The Holocaust and the United Nations Outreach Programme*, 2012, <https://www.un.org/en/holocaustremembrance/docs/pdf/chapter10.pdf>
- 21 “במוסקבה נפתח מוזיאון הסובלנות הרוסי-יהודי”, *NEWSRU.COM*, 8.11.2012, <https://www.newsru.com/religy/08nov2012/museum.html>
- 22 “משרד החוץ של רוסיה מגנה את דברי נשיא אירן בנוגע לשואה”, *רוסיסקאיה גאזטה*, 15.12.2005, <https://rg.ru/2005/12/15/mid-iran-anons.html>
- 23 “רוסיה מתנגדת לסילוף האמת על השואה”, *Ria Novosti*, 13.12.2006, <https://ria.ru/20061213/56879115.html>
- 24 “Russia: Ahmadinejad’s Holocaust statement totally unacceptable”, *Jerusalem Post*, 19.9.2009 <https://www.jpost.com/Breaking-News/Russia-Ahmadinejads-Holocaust-statement-totally-unacceptable>
- 25 Robert O. Freedman, “Russia, Iran and the Nuclear Question: The Putin

- mid.ru/web/guest/general_assembly/-/asset_publisher/lrzZMhfouRUj/content/id/3193903#7
- 64 “Regarding the Situation with the Glorification of Nazism and the Spread of Neo-Nazism and Other Practices that Contribute to Fueling Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance”, אתר משרד החוץ הרוסי, 6.5.2019, http://www.mid.ru/web/guest/general_assembly/-/asset_publisher/lrzZMhfouRUj/content/id/3193903#7
- 65 Itamar Eichner, “Israel-Russia Relations Sour over Sobibór Memorial Exclusion”, *Ynetnews.com*, 20.8.2017, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-5005138,00.html>
- 66 “קינפוסיק” הסביר את היעדרותו של מדינסקי בין תסריטאי סוביבור, *RBC*, 16.02.2018, <https://www.rbc.ru/society/16/02/2018/5a86fb369a794713c81af713>
- 67 “פוטין ונתניהו צפו יחד בקטע מהסרט סוביבור”, *RIA Novosti*, 29.1.2018, <https://ria.ru/20180129/1513551417.html>
- 68 “דיון המשותף ערב יום השואה בין כנסת ישראל למועצת הפרציה של רוסיה”, אתר הכנסת, 11.4.2018 <https://m.knesset.gov.il/news/pressreleases/pages/press11.04.18x.aspx>
- 69 Izabella Tabarovsky, “Russia’s Strange Obsession with Sobibor”, Washington, Woodrow Wilson International Center for Scholars, 9.5.2018, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/russias-strange-obsession-sobibor>
- 70 “צא החוצה!” מדוע סולוביוב גירש מומחה אוקראיני”, *Gazeta.ru*, 13.5.2019, <https://www.gazeta.ru/social/2019/05/13/12353095.shtml>
- 71 “מנחה של רוסיה-24: היהודים קירבו את השואה בעצמם”, *Republic*, 23.3.2014, <https://republic.ru/posts/1/1074836>
- 72 “פיוטר טולסטוי נגד פוטין: היכל של הדומא מתפורר בגלל היהודים”, *MK.ru*, 24.01.2017, <https://www.mk.ru/social/2017/01/24/petr-tolstoy-protiv-putina-khram-gosdumy-rushitsya-izza-evreev.html>
- 73 Polina Efimova and Katerina Patin, “The Never-ending Fight to Honor 16,000 Jewish Victims of Russia’s Worst Holocaust Massacre”, *Haaretz*, 12.2.2019, <https://www.haaretz.com/jewish/features/.premium.MAGAZINE-the-never-ending-fight-to-honor-16-000-jewish-victims-of-russia-s-worst-holocaust-ma-1.6932427>
- 74 “Record Million People Take Part in Immortal Regiment March in Moscow to Mark V-Day”, *RT*, 5.5.2018, <https://www.rt.com/news/426250-immortal-regiment-moscow-victory-day/>
- 75 אחרי שהוועד היהודי האנטי-פאשיסטי מיצה את תפקידו פעולתו הופסקה, ממציא עבודתו הועלמו, וחברי הוועד דוכאו, חלקם חוסלו.
- 76 “World Jewish Congress Calls for Decisive Government Action after Neo-Nazi March again in Lithuania and Latvia”, *World Jewish Congress website*, 17.3.2019, <https://www.worldjewishcongress.org/en/news/world-jewish-congress-calls-for-decisive-government-action-after-renewed-neo-nazi-marches-in-lithuania-and-latvia-3-0-2019>; “Wiesenthal Center Calls for Removal of Plaque Honoring Chaplain of World War II Lithuanian Murder Squad”, *Wiesenthal Center Website*, 30.5.2019, <http://www.wiesenthal.com/about/news/wiesenthal-center-calls-for-10.html>
- 77 Lev Golinkin, “Black is the New Orange”, *Foreign Policy*, 22.1.2019, <https://foreignpolicy.com/2019/01/22/black-is-the-new-orange/>
- 78 “Putin to European Jews: Return to Russia”, *Canadian Jewish News*, 20.1.2016, <https://www.cjnews.com/news/international/putin-to-european-jews-return-to-russia>
- p. 174
- 45 “שבוע הזכרון צוין בקנה מידה חסר תקדים”, רדיו סבובודה, 20.1.2015, <https://www.svoboda.org/a/26804133.html>
- 46 “International Holocaust Remembrance Day”, אתר הרשמי של נשיא רוסיה, 27.1.2015, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/47529>
- 47 שם.
- 48 Fedor, Lewis and Zhurzhenko, “Introduction”, p. 15
- 49 “נאומו של נשיא הפדרציה הרוסית”, אתר הרשמי של נשיא רוסיה, 18.3.2014, <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>
- 50 “רוסיה תזכור את הטרגדיה של השואה”, הערוץ הראשון, 9.7.2015, https://www.itv.ru/news/2014-07-09/36947-rossiya_budet_pomnit_o_tragedii_holokosta_zayavil_vladimir_putin
- 51 “ביקור במרכז היהדות ומוזיאון הסובלנות”, אתר הרשמי של נשיא רוסיה, 4.6.2019, <http://kremlin.ru/events/president/news/60657>
- 52 Fedor, Lewis and Zhurzhenko, “Introduction”, p. 2
- 53 סרגיי לברוב, “על יום הניצחון”, יחסים בין-לאומיים, 4.6.2019, <https://interaffairs.ru/news/show/22686>
- 54 “סדר עולמי”, סרטו של ולדימיר סולוביוב, ערוץ הטלוויזיה “רוסיה”, https://russia.tv/brand/show/brand_id/62720/
- 55 Fedor, Lewis and Zhurzhenko, “Introduction”, p. 15
- 56 “על ההודעה של מועצת הפדרציה של הפדרציה הרוסית לציון שבועיים שנה לשחרור מחנה ריכוז אושוויץ והיום הבין-לאומי של זיכרון השואה”, אתר מועצת הפדרציה 28.1.2015, <http://council.gov.ru/activity/documents/50961/>
- 57 אלכסנדר ורחובסקי, “משפט פלילי של מדינות אבש”א בעבירות שינאה, הסתה לשינאה ושפת השינאה”, סובא מרכז מידע ומחקר (מוסקבה 2015), עמ’ 111-110, <https://www.sova-center.ru/files/books/cl15-text.pdf>
- 58 “תיק בנושא השואה. חבר המושבעים בפרם זיכה את הפעיל החברתי רומן יושקוב”, 6.9.2018, <https://59.ru/text/criminal/65353521/>
- 59 “Resolution of the United Nations General Assembly, “Combating Glorification of Nazism, Neo-Nazism and Other Practices that Contribute to Fueling Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance”, Permanent Mission of the Russian Federation to the UN Website, 17.11.2014, http://russiaun.ru/en/news/res_cgn
- 60 “Comment by the Information and Press Department of the Ministry of Foreign Affairs on the Approval by the Third Committee of the 69th Session of the UN General Assembly of a Resolution against the Glorification of Nazism”, Embassy of Russian Federation to UK and Northern Ireland website, 24.11.2014, <https://www.rusemb.org.uk/finapr/4634>; “Russian MFA: Nazi Crimes Denial is Immoral and Blasphemous”, *Russkiy Mir Foundation website*, 16.11.2018, <https://russkiymir.ru/en/news/248886/>
- 61 “Report of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation: Neo-Nazism: A Dangerous Threat to Human Rights, Democracy and the Rule of Law”, אתר משרד החוץ הרוסי, 24.4.2015, http://www.mid.ru/en/24.4.2015-diverse/-/asset_publisher/8bWtTfQKqtaS/content/id/1278647
- 62 Ivan Krastev, “Russia is ‘Reverse Engineering’ Western Foreign Policy”, *Graduate Institute Geneva*, 18.11.2015, http://graduateinstitute.ch/home/republic/relations-publiques/news-at-the-institute/news-archives.html/_news/corporate/2015/ivan-krastev-russia-is-reverse-e
- 63 “Regarding the Situation with the Glorification of Nazism and the Spread of Neo-Nazism and Other Practices that Contribute to Fueling Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance”, אתר משרד החוץ הרוסי, 6.5.2019, http://www.mid.ru/web/guest/general_assembly/-/asset_publisher/lrzZMhfouRUj/content/id/3193903#7

- Replace PVV Leader in Rotterdam”, *NLTimes*, 18.12.2017, <https://nltimes.nl/2017/12/18/support-holocaust-denier-prompts-wilders-replace-pvv-leader-rotterdam>
- Raphael Ahren, “Israel to host 4 Central European Leaders, Including Hungary’s Orban”, *The Times of Israel*, 28.1.2019, <https://www.timesofisrael.com/israel-to-host-4-central-european-leaders-including-hungarys-orban/>
- “Rivlin at Yad Vashem Warns Realpolitik Cannot Justify Allying with Far-right”, *The Times of Israel*, 1.5.2019, <https://www.timesofisrael.com/rivlin-at-yad-vashem-warns-realpolitik-cannot-justify-allying-with-far-right/>
- “Antisemitic Attacks are a Rare Occurrence in Russia, Study Reports”, *The Jerusalem Post*, 31.10.2018, <https://www.jpost.com/Diaspora/Antisemitic-attacks-are-a-rare-occurrence-in-Russia-study-reports-570820>
- “Anti-Semitism in Russia Falls Since U.S.S.R., Sociologists Say”, *The Moscow Times*, 7.9.2018, <https://www.themoscowtimes.com/2018/09/07/antisemitism-in-russia-falls-since-USSR-Sociologists-say-a62803>
- Julia Ioffe, “Anti-Semitism Is on the Rise in Russia — and the Kremlin’s TV Network Is in on It”, *The New Republic*, 14.5.2014, <https://newrepublic.com/article/117759/anti-semitism-rising-russia-simon-wiesenthal-center-accuses-rt>
- 79 “פוטיין נפגש עם נשיא הקונגרס היהודי העולמי”, *פדרלנויה אגנסטבו נובוסטיי*, 19.3.2019, <https://riafan.ru/1162174-putin-vstretilsya-s-prezidentom-vsemirnogo-evreiskogo-kongressa>
- 80 “Russia’s Strange Obsession with Sobibor”, by Izabella Tabarovsky, Woodrow Wilson International Center for Scholars, 9.5.2018, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/russias-strange-obsession-sobibor>
- 81 “Putin Plays with the Holocaust”, by Ben Cohen, *Heritage Florida Jewish News*, 21.12.2018, <https://www.heritagefl.com/story/2018/12/21/opinions/putin-plays-with-the-holocaust/10830.html>
- 82 איגור יעקובנקו, “הקלף היהודי של ולדימיר פוטיין”, דטאלי, 15.3.2018, <https://detaly.co.il/evrejskaya-karta- vladimira-putina/Tsygankov, “Vladimir Putin’s Last Stand”, p. 298>
- 83 Isabelle Mandraud, “Vladimir Poutine, parrain de l’extrême droite européenne”, *Le Monde*, 4.4.2019, https://www.lemonde.fr/international/article/2019/04/03/vladimir-poutine-parrain-de-l-extreme-droite-europeenne_5444940_3210.html
- 85 Anton Shekhovtsov, “Russia and the Western Far Right: Tango Noir”, London: Routledge, 2018, p. 299-300
- 86 Janene Pieters, “Support for Holocaust Deniers Prompts Wilders to